

Makale Künyesi (Araştırma): Şirin, H. (2022). Şine Us ve Karabalğasun yazıtları üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 811-830.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1161152>

ŞİNE US VE KARABALĞASUN YAZITLARI ÜZERİNE¹

Hatice ŞİRİN²

ÖZET

Uygur Kağanı Eletmiş Bilge Kağan (Moyun Çor) adına MS. 759-760 yılında dikilen Şine Us yazıtı, Karabalğasun yazıtından en az altmış üç yıl daha eskidir. Moğolistan'ın Bulgan aymağı, Sayhan sumu, Mogoyın Şine Us bölgesinde 1909'da G. J. Ramstedt tarafından bulunmuş Runik alfabeli tek dilli (Türkçe) bir yazıttır. Karabalğasun yazıtı ise Uygurca, Sogdca ve Çinceden oluşan üç dilli bir yazıt olup Uygur Kağanlığı'nın başkenti Ordu Balık (Karabalğasun, Khar Balğas) kenti harabelerinde bulundu. Karabalğasun yazıtı, Bozkır Uygur Kağanlığı ve Manihaizm tarihi çalışmaları açısından en önemli kaynaklardan biridir. Bu iki yazıtın dikilişi arasında çok uzun bir zaman dilimi olmamasına rağmen, Karabalğasun yazıtı, Uygur kağanlığı yöneticilerinin Manihaizmi kabul etmesinden kaynaklanan farklı bir kültürel içeriğe sahiptir. Bu makalede, Şine Us yazıtı daha önce dikilen kağanlık yazıtlarıyla karşılaştırılarak, bunlar arasındaki farklılıklar ele alındı. Karabalğasun yazıtı ise, Manihaizmin kabulünden sonra ortaya çıkan kültürel değişiklikler bağlamında değerlendirildi.

Anahtar kelimeler: Şine Us, Karabalğasun, Aşına, Yaglakar, Manihaizm.

¹ İzmir Katip Çelebi Üniversitesi'nde düzenlenen Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayı'nda (27-28.05.2022) sunulan bildirinin düzenlenmiş biçimidir.

² Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. hatice101@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3194-6176>

ON THE INSCRIPTION SHINE US AND QARABALGASUN

ABSTRACT

The Shine Us inscription is at least sixty three years older than the Karabalgasun inscription, being probably erected in 759-760 AD in honor of Eletmiş Bilge Kaghan (Moyun Chor). It is a monolingual inscription in Turkic found in Mogoin Shine Us district of Saikhan sum in Bulgan aimag, Mongolia in 1909 by G. J. Ramstedt. The Karabalgasun inscription is a trilingual, in Uighur-Turkic, Sogdian, and Chinese. It is found in Ordu Balık (Karabalgasun, Khar Balgas), capital of the Uighur Kaghanate. It is one of the most important sources for the history of the Uighur Steppe Empire and the study of Manichaeism. Despite the fact that there is not a long time gap between the dates of these two inscriptions, the texts of the Karabalgasun inscription reflects a different cultural content due to the adoption of Manichaeism by the Uighur court. The present article compares the Shine Us inscription with the former kaghanate inscriptions in terms of their content and vocabulary. The Karabalgasun inscription is studied in the context of cultural shift that emerged after the adoption of Manichaeism.

Keywords: Shine Us, Karabalgasun, Ashina, Yaglakar, Manichaeism.

GİRİŞ

Bu makalede bozkır Uygur Kağanlığı'na ait Şine Us (Moyun Çor, Bayan Çor, Selenginskiy kamen', Yaglakar) ve 1. Karabalgasun yazıtlarında, filolojik ve kültürel bakımlardan diğer kağanlık yazıtlarından ayrılan yönler incelenmiştir. Literatürde geniş bir yer kapladığından dolayı bu yazıtların tavsifi, bulunması, yayımlanması, tarihlendirilmesi meselelerine girilmemiştir. Küçük (2.) Karabalgasun yazıtı, tarihi dönemi tartışmalı olduğu için (Ösawa, 1999, s. 146) bu yazıtın kapsamı dışında tutuldu. Şine Us (ŞU) yazıtının 1913'teki ilk neşriden (Ramstedt) bu yana yapılan yayınlardaki spekülasyonlara ve fantastik ölçüdeki kurgusal okumalara değinilmeden nâşirlerin müştereken kabul ettikleri bölümlerden yararlandı. ŞU yazıtındaki farklılıklara genel bir filolojik bakışla değinildikten sonra, diğer yazıtlardan ayrılan iki yönü, mekân ve zaman başlıklarıyla detaylandırıldı.

1. Karabalgasun (KB) yazıtının trilingual oluşu, Türkçe kısmın ileri derecede tahribata uğraması, ilk neşirlerde Çince versiyonun pek çok yanlışlarının bulunması, Sogdca versiyonun anlaşılabilirliği gibi hususlardan doğan kendine has bir karmaşıklıkta bulunmaktadır. Ancak 1990'ların sonundan itibaren Yoshida, Moriyasu ve Katayama neşirleriyle birçok karanlık nokta aydınlığa kavuşmuştur. Özellikle

Yoshida tarafından Çince versiyonla da karşılaştırılarak sürekli güncellenen Sogdca versiyonda, bazı soru işaretleri hâlen bulunmakla birlikte, Bozkır Uygur Kağanlığı tarihinin yeniden yazılmasını gerektirecek birçok bulguya ulaşılmıştır. Bu makalede 1. KB yazıtının tahribattan dolayı bütünlük oluşturmayan Uygurca versiyonundan değil, Sogdca ve Çince versiyonlarından hareketle kadim Türk ve Uygur kağan ailesi soy adlarının (A-shi-na ve Yağlağar) kaydı meselesine, Uygur kağanlarının unvanlarındaki farklılıklara ve 1. KB yazıtındaki kültürel kodlar ile Sogd-Uygur dil temaslarına değinilecektir.

Mezkur yazıtlar, sadece Türk filolojisi ve tarihi açısından değil, dinler tarihi ve 8. yüzyıl İç Asya'sının uluslararası ilişkileri bakımından da büyük önem taşır. Makalenin amaçlarından biri de, bu yazıtların -Suci örneğinde olduğu gibi- kayıplarının, açık havada bulunmalarından dolayı tahribatlarının önlenmesi için acilen ve bir bütün olarak koruma altına alınmaları ve dijital ortama³ aktarılmaları gerektiğine dikkat çekmektir. Zira bu yazıtlar ya açık havadadır ya da parçalar hâlinde farklı müzelerdedir. Örneğin, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında eski Uygur Kağanlığı başkentinde (Ordu Balık) inceleme yapan Avrupalı ve Japon bilim heyetlerinin keşfettiği 1. KB yazıtının 40 parçasından -ki bunların yaklaşık 20'sinde yazılı metin bulunmaktadır-, Çince metnin bulunduğu bazı fragmanların kaybolduğu ve bunların nerede olduğunun bilinmediği, bölgeyi 1990'larda inceleyen Japon heyet tarafından bildirilmiştir (Moriyasu vd. 1999, s. 209-210; Yoshida, 2010, s. 530).

ŞİNE US YAZITINDAKİ FARKLILIKLARA GENEL BİR FİLOLOJİK BAKIŞ

Kadim Türk devletinin I. döneminde kağanlığın kuzey bölgelerinde geniş bir alana yayılmış hâlde yaşayan *Tegreg* adlı soy / boy birlikleri, II. dönemde *Tokuz Oguz* adıyla kaydedilmişlerdir. Tokuz Oguzlar, Tegreglerin bir kısmıdır; Uygurlar da Tokuz Oguz camiası içinden çıkmışlardır (Togan, 2022, s. 37). 744'te kurulan boy birliğinden Hsieh-tieh boyundandır (Mackerras, 1972, s. 10, 107; 170.n.). Hsieh-tieh, Ediz olarak yorumlanmakla birlikte Giraud bu adın Ediz okunamayacağı görüşünü savunur. Ayrıntı için bk. Togan, 2006, s. 283-284.

³ Bu konuda bk. Şirin 2019.

⁴ 795'te kağanın bir oğul bırakmadan ölmesi üzerine Uygur Kağanlığı'nın yönetimi Ku-tu-lu'ya geçer. Ku-tu-lu, Çin kaynaklarında T'ieh-le olarak geçen boy birliğinden Hsieh-tieh boyundandır (Mackerras, 1972, s. 10, 107; 170.n.). Hsieh-tieh, Ediz olarak yorumlanmakla birlikte Giraud bu adın Ediz okunamayacağı görüşünü savunur. Ayrıntı için bk. Togan, 2006, s. 283-284.

beraber Uygur adını, kendi diktikleri yazıtlarda (Tes, Taryat, Şine Us) selefleri gibi hiç de tantanalı olarak duyurmamışlar. Oysa Bilge Kağan (BK), Kül Tigin (KT) ve Tonyukuk (T) yazıtlarında *türk bodun*, *türk kağan*, *türk begler*, *türk törüsü*, *türk teprisi* gibi üst kimliğin, üstelik de epeyce belagatlı bir üslupla, vurgulandığı pek çok cümle vardır. Uygurlar, yazıtlarında kendi etnonimlerini pek gündeme getirmedikleri gibi; Türk etnoniminden *yok edilen*, *bulğanan* (*bulga*-“kaosa sürüklemek”, *artatılan* (*artat*-“yıkamak, tahrip etmek”) ve *içğertilen* (*içğert*-“itaat ettirmek) azılı bir baş düşman olarak bahsederler⁵.

Genel olarak Uygur yazıtlarında ve Şine Us özelinde *bil-*, *ö-*, *sakin-*⁶, “düşünmek” anlamıyla *tē-* gibi eylemler ve *bilig*, *sab* “söz; bilgi, mesaj”, *yēg*, *yablak*, *edgü*, *alp*, *beṅgü* vb. kavram adları hiç geçmez. Cümle yüklemelerinin çoğu *tokıdım*, *sünüşdüm*, *sançdım*, (*katunun*) *altım*, *-kA yetdim*, *çeriğ etdim* gibi savaş ve akın süreçlerini ifade eden eylemlerden oluşur. II. Türk kağanlığı yazıtlarında sıkça rastladığımız retorik sorular, öğütler ve istikbale matuf cümleler içermiyor oluşları, ŞU’nun ve diğer Uygur kağanlığı yazıtlarının alâmet-i fârikasıdır. Ben bu farkları Uygur dönemi yazıtlarının, kağanlığın kuruluşundan 10-15 yıl gibi kısa bir zaman dilimi sonra dikilmelerine bağlıyorum. II. Türk Kağanlığı yazıtları ise kağanlığın kuruluşundan yaklaşık 50 yıl sonra, yani hem siyasi hem de kültürel alanda ciddi bir deneyim ve birikimin oluşmasına yetecek sürenin ardından dikilmişlerdir. Üstelik Türk dilli olmasa da I. Türk Kağanlığı döneminden kalma başka yazıtların (Bugut, Hüys Tolgoy, Mongolküre) bulunması, bu tecrübeyi köklü hâle getiren; dolayısıyla II. Türk Kağanlığı yazıtlarının sofistike retorik kalıplarıyla yazılmasını temin eden bir başka faktördür. Örneğin, ŞU yazıtında *teg* “gibi” edatının bir kez bile geçmemesi, bozkır Uygurlarının teşbih sanatından habersiz olmalarına veya ona ihtiyaç duymamalarına değil, yazıt geleneğine dair kolektif belleklerinin, bu edata mebzul miktarda yer

Ediz, yeni bulunan Ulaan Tsokhiotyn Övöljöö yazıtında (*edizij yurtı ediz atıj eki yurtı*) geçer (Doğan, 2021, s. 100).

⁵ Uygurların kadim Türklere isyan edip onların hâkimiyetini yıkmalarına kadar giden bu hoşnutsuzluklarının temelinde “kadim Türklerin Uygurları hâkimiyete ortak etmemeleri, Uygurları merkezden ve merkez yoluyla elde edilenlerden uzakta tutmaları, müşavirlerini kendilerine rakip olmayacak Sogdlardan seçmeleri ve nihayet ağır vergiler” yatmaktadır (Togan, 2017a, s. 114; Togan, 2022, s. 37).

⁶ *Sanç*- 14, *yortı*- 13, *tokı*- 7, *sünüş*- 6, *tut*- 5 defa geçer (Gürgün, 2021, s. 166-170). Bunlar, farklı okumaları da hesaba katarsak yaklaşık 75 civarında olan fiil sayısının yüzde 60’ından fazladır.

veren II. Türk kağanları kadar güçlü olmamasına ve yazıtlarını nispeten alelecele dikmelerine bağlanabilir.

ŞU yazıtını, sadece birkaç yıl önce dikilen Taryat (ykl. 753) ile karşılaştırdığımızda, ŞU'da Tenrici öğelere de yer verilmediği görülür. Taryat'taki *üze [k]ök tenri ya[r]l[kaduk üçü[n asra yağı]z yer [iğittük] için elimin törümün étint[im]* (B3) gibi bir cümlenin mevcudiyeti bile, başlıbaşına buna delildir. *Yarluka-* fiilinin *tenri* öznesiyle kullanımının azalması veya bundan vazgeçilmesi inanç sistemindeki çözülme sürecinin belirlenmesinde önemli bir ölçüttür⁷. Nitekim ŞU yazıtını dikilişinden⁸ sadece 2 yıl kadar sonra Uygur kağanı Bügü, Maniciliği Doğu Asya'da kabul eden ve halkına da kabul ettiren tek hükümdar olarak tarihe geçecektir (Mackerras, 2000, s. 443).

Türk bozkır imparatorlarının tahta oturduklarının belgesini, özel olarak ŞU vermez ama genel olarak Uygur yazıtları vermektedir. Bu belge hem Tes, hem Taryat hem de ŞU'da *örğin yarat-/ étit- / yaratut-* "taht kurdurmak" şeklinde nesnesi ("taht") sabit, eylemi değişken bir ibaredir. Uygur kağanlarının "taht"ta oturma geleneğinin kadim Türklerden geldiğini Grek kaynakları doğrular: "Bizans elçilik heyetini geleneksel bir göçebe lider olarak karşılayan İstemi ipeklelerle donatılmış bir çadır içinde altın bir taht üstünde oturmaktadır. Tahtın gerekli durumda tek at tarafından çekilebilen iki adet tekerleği vardır" (Blockley, 1985, s. 119; Dobrovits, 2011, s. 388; Golden, 2011, s. 39).

ŞİNE US YAZITINDA COĞRAFYA, MEKÂN, İNSAN

ŞU'yu diğer kağanlık yazıtlardan ayıran bir başka özelliği, çok sayıda ırmak, göl, dağ, tepe adını içermesidir. Bunların hemen hepsi Basmıl, Karluk ve Tatarlarla yapılan savaş ve çatışma bölgeleri, bir kısmı yazlık ve kışlık ikametgâh ve ordugâhların kurulduğu yerlerdir. Bu yer adları arasında kanaatimce en önemlisi Bay Balık'tır. Başkent (Ordu Balık) adının bir kez bile geçmediği Uygur yazıtlarında⁹ Bay Balık'tan bahsedilmesi, birkaç açıdan önemlidir.

⁷ II. Türk Kağanlığı yazıtlarında *tenri yarluka-* ibareleri için bk. KT G 9; KT D 15; KT D 28-29; BK K 7; BK D 13, BK D 23; BK K 9; BK K 10-11; BK D 14-15; BK D 33; BK D 34; T 16; T 40-41; T 53-54 (Şirin 2016).

⁸ ŞU yazıtının dikiliş tarihi Bazin'e göre 759 sonu ya da 760'tır. Cenazeye ilişkin alışılmış süreler göz önüne alındığında 760 tarihinin gerçeğe daha yakın olduğu kanısındadır (2011, s. 222).

⁹ *Ordu Balık* adı Tang dönemi Türkçe metinlerinde geçmediği gibi Çince kaynaklarda da geçmez. İlk zikri (*Ordubaligh* şeklinde) şehir kalıntılarını bizzat ziyaret eden İranlı tarihçi Cuveyni'nin (ykl. 1226-1283) eserindedir (Drompp, 2005, s. 28, 53.n).

Bunlardan birincisi, imparatorlukta kağanlığın emrine amade [Sogd] ve Çinlilerden müteşekkil uzman bir ekibin hazır olduğudur. İkincisi bu iki halkla, diğer bozkır halklarına oranla daha uyumlu, barışçıl ve karşılıklı menfaate dayalı diplomatik ilişkiler tesis edildiğidir. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi kentleşme olgusunun Türkler için yadırganacak bir yanının kalmamış olmamasıdır. Yüzyıllardır Sogdlarla bir arada yaşamış, bürokrat ve teknokratlarını Sogdlardan seçmiş bozkır kağanlıklarının, Sogdların sosyal değişim esnekliğinden, daha açık ifadeyle farklı dil ve kültürlere hızlı uyum sağlamalarından etkilenmemesi olanaksızdır. Drompp'un ifadesiyle "Bazı elit Uygurlar için göçebelikte yolun sonuna gelinmesi, daha Bozkır kağanlığı döneminde başlamış ve Uygurların Tarım Havzasına yerleşmesiyle önemli ölçüde artmıştı, ama yerleşik yaşam 840 öncesinde Uygurlar arasında bilinmiyor değildi." (Drompp, 2005, s. 199, dn. 6). Meseleye Uygurların hayat felsefesi açısından bakan Togan, kadim Türklerdeki "insan gücü üzerine kurulu hâkimiyet" in Uygurlarda "toprak üzerine kurulu hâkimiyet" e doğru değiştiğini; bu bakış açısının değişmesinde Sogd tüccarlarla yaptıkları iş birliği ve ticaret yolları üzerine kazdıkları depoların önemli bir başlangıç teşkil ettiğini belirtir (Togan, 2022, s. 38). Uygurlardan İslam dünyasına taşınan ticari emtialar yol boyunca *oro / oru* "depo" adı verilen yer altı depolarında korunduğu için bunların buldukları yollar ve yolların geçtiği toprak üzerinde sahibiyet ve hâkimiyet fikri ortaya çıkmıştı (Togan, 2020, s. 98). Togan'ın düşüncesini izlediğimizde Bay Balık'ın bu yer altı ambarlarının bulunduğu bir güzergâhta veya alanda inşa edilmiş olabileceği akla gelmektedir.

Tang dönemi coğrafyacısı ve kartografi Jia Dan'ın (730-805) Xian'e (Selenge) Irmağı'nın kuzey kıyısında konumlandığı ve Çinceye Fuguicheng ("Zengin Şehir") olarak tercüme ettiği (Drompp, 2005, s. 28-29, dn. 54) bu şehrin koordinatları, Yale ve Moğolistan Bilimler Akademisi arkeologlarınca Selenge'nin en büyük kollarından biri olan Egiin Gol'un 65 km güneybatısında belirlenmiştir. Daha önce yapılan arkeolojik çalışmalar temelinde hem Bay Balık'ın hem de Ordu Balık'ın büyük bir takas ticareti, zanaat, ziraat ve asker karargâh merkezi olduğu düşünülür (Honeychurch vd. 2007, s. 49; Aydın, 2016, s. 47). Linguistik data da bu bilgileri tamamlar: Başkent (Ordu Balık) politik, kültürel ve ruhani merkez ise (ordu "kağan karargâhı; saray"), Bay Balık ticari ve pragmatik bir merkezdi (*bay* "zengin, müreffeh"). Adlandırmalar tesadüfen yapılmamıştı ve başlangıçta bunlar birer sıfat tamlamasıydı. Yani *bay balık*, bir "zenginler şehri"; hatta bu tip sıfatların Eski Türkçede soyut kavram adı olarak da kullanılabilmelerinden ötürü (Erdal, 1991, s. 126) "*zenginlik* kenti" idi. Bu düşüncemizi teorik olarak doğrulayan bir veri bulunmaktadı:

1. KB yazıtının Çince versiyonunda kağanın iblis heykellerini, resimlerini ve figürlerini yakıp yok etmeleri emri verildiği yazar. Sogdca versiyonda bunların yakıldığı yer “zengin adında bir yer” olarak kayıtlıdır. Burasının, ŞU B 5’te geçen Bay Balık olduğu iddia edilir (Yoshida, 2020, s. 16, 48).

Bay Balık, Minorsky’nin sonradan arkeolojik bulgularla doğrulan teorisine göre, Uygur kağanlığındaki Çin ve Sogd uyruklu tebaasına (ve/veya tebaası için) toprağı işlemeleri, ziraat yapmaları için kurdurulmuştu (Minorsky, 1948, s. 296). ŞU B 5’te bu bilginin verildiği cümleye (*so[gdak] ta[b]ğaçka seleñede bay balık yapıtı bértim*) gramatikal açıdan yaklaştığımızda, Tabğaç sözcüğüne eklenen datif ekinin bir diğer işlevinden dolayı mezkur şehrin “[Sogdak] ve Tabğaçlara” değil de “[Sogdak] ve Tabğaçlar için” yapıldığı sonucuna, hatta bu şehrin Sogd ve Tabğaçlar tarafından yine Sogd ve Tabğaçların ziraat ve ticari faaliyetleri için inşa ettirildiği sonucuna da ulaşabiliriz ki bu yorum Clauson, Erdal, Moriyasu ve Wilkens tarafından desteklenmiştir (Clauson, 1972, s. 872; Erdal, 1998, s. 150; Moriyasu vd. 2009, s. 31; Wilkens, 2015, s. 208).

ŞU yazıtındaki Bay Balık dışındaki bir başka önemli toponim *Orkon öğüz*’dür. 6. Uybat’taki tartışmalı okuyuşu bir yana bırakırsak ŞU ve Taryat’ta ikişer kez geçen Orkon adı (Aydın, 2016, s. 116), daha önceki hiçbir yazıtta geçmemiştir ve sonrakilerde de geçmeyecektir. ŞU’da tahrip olmuş bir satırda *orkon öğüz* (K 3) ve okunabilir bir satırda (G 10) kağan karargâhının kurulduğu yerin tanımında geçer: *orkon balıklıg beltirinte el örginin anta [ö]rği[pen] étüdi[m]*. Sözü edilen karargâh, nâşirlerin ırmak kolu olarak yorumladığı *Balıklıg* ile Orkon ırmağının keşiştiği bir yerde kurulmuştur. *Balıklıg* adı, kanaatimce burada *balıklıg öğüz* “balıklı ırmak” (krş. DLT: Ercilasun vd 2014, s. 218) yapısından kısalmış bir hidronim olmalıdır. Orhon ırmağının günümüzde 14. Selenge’nin 21 balık türünün (turnabalığı, sazan balığı, tatlı su levreği, Sibiry somonu, mersinbalığı, yayınbalığı vd.) habitatı olduğunu biliyoruz (Ocock vd. 2006, s. 34, 48, 54, 55, 59). Dolayısıyla ırmağın adı, kelimenin “çamurlu” anlamından değil, “Balıkla dolu” anlamından çıkmış olmalıdır. Zaten Kaşgarlı Mahmud’a baktığımızda *balıklıg*’ın “çamurlu” anlamı Argu diyalektine özgüdür (Dankoff vd. 1982, s. 369; Ercilasun vd. 2014, s. 114, 163).

ŞU yazıtını diğer yazıtlardan ayıran bir başka özelliği de *yayla-* ve *kışla-* fiillerine ilk defa bu yazıtta beraberce yer verilmesidir (ŞU D 7, D 8, D9, G 2). *Kon-* ve *köç-* fiillerinin bir arada geçtiği yegane yazıt ise Taryat’tır (Ta B 4). Bu veriler, bozkır kağanlıklarının yaşam biçimlerini somut olarak belgelendirmeleri ve yazlık-kışlık mekânlar

için nereleri tercih ettiklerini göstermeleri açısından epeyce değerlidir. *Yaka yakala-* şeklindeki bir *figura etymologica* da sadece ŞU yazıtına özgü bir veridir (ŞU D 8; G 2). Yazıt metninde *yaka* “giysinin boynun çevreleyen kısmı” değil “kıyı, sınır” (Doerfer, 1975, No. 1802; Clauson, 1972, s.898); *yakala-*¹⁰ ise “sınır çizmek” (Clauson, 197, s. 903) anlamındadır.

ŞİNE US YAZITINDA ZAMAN, TAKVİM

ŞU yazıtının en çarpıcı yanlarından biri de yazıtta kullanılan kronolojik yöntemdir. Bazın, ŞU’daki kronolojik bilgilerin tarihsel bir Çin metninde olabileceği kadar yoğun ve kesin, 743 yılından itibaren tarihlerin çok net olduğuna dikkati çekerek, bu durumu Uygur kağanlarının Çin imparatorları gibi belirli ve sürekli bir müverrih kullandıkları ve bu tarihçilerin uzmanlaşmış yazıcılardan seçildiği şeklinde yorumlar (Bazin, 2011, s. 226-227). ŞU ve Taryat’ı karşılaştığımızda her iki yazıtta da Ozmuş Tegin’in *kan* olması üzerine *koñ yıl*’ında (743) yapılan seferden, ilki zaman kipi farklı, iki aynı cümleyle söz edilir: *ozmuş tegin kan bolmuş koñ yıka yorıdım* (ŞU K 9); *ozmuş tegin kan bolu koñ yıka yorıdım* (Taryat D 9). Taryat yazıtını farklı kılansa D5’te yılan yılında *Türk elini bulgartıdınan artattıdınan* (“kaosa sürükleyip yıktıdınan”) söz etmesidir. Kanaatime göre bu yılan yılında yürütülen eylemler, ŞU K yüzünün harap olmuş 9. satırından önceki kısımlarında da yazılıydı. Kanıtlanması mümkün olmayan bu teori doğruysa, ŞU’daki olaylar da Taryat’takine koşut olarak 741’de başlatılmıştır.

ŞU ayrıca *ordinal sayı adı + ay + doğal sayı adı + yanı* yapısını¹¹, Türk takvim sistematiğine dahil eden ilk yazıttır. Bu gerçekten de tarih belirleme metodunda yepyeni bir olgudur. Ne 732 ve 735 tarihli II. Türk Kağanlığı yazıtlarında ne de ŞU’dan sadece altı yıl kadar evvel dikilen ve ŞU ile pek çok ortak özellik hatta aynılık taşıyan¹² Taryat’ta böyle bir tarih metodu vardır. Bu metodun ŞU haricinde kullanıldığı tek metin 6. Hoyto Tamir (HT) yazıttır, ki 6.

¹⁰ *Yakala-* fiili bugünkü Kazakçada *jağala-* “bir yerin kıyısı boyunca yürümek”, Kırgızcada *cakala-* “kıyı boyunca yürümek”, Uygurcada *yakila-* “yakınında, kıyısında olmak” biçim ve anlamlarındadır. (Arıkoğlu, 2005, s. 73; Abduldıyev-İsayev, 1969, s. 175; Ebilkasimov vd., 2011, s. 511; Schwarz, 1992, s. 783).

¹¹ Örneğin: *sekizinc ay bir yanıka sü yorıym tédim* “sekizinci ayın birinci gününde “Ordu sevk edeyim” dedim (ŞU D 5) vd.: K 9, D 1, D 5, D 6, B 1, B 2, B 4.

¹² Rybatzki, ŞU yazıtını Taryat’ın özeti olarak değerlendirir (Rybatzki, 2011, s. 66-67).

HT, bu yazıtlar için Bazin tarafından belirlenen 735-763 yıllarından en yeni olanlarından biridir. 6. HT’de geçen YG imlasını *ayış* “kötü” (Sertkaya-Harcavbay 2001, s. 326) kabul edersek (krş. ŞU D 8: *ayıt*-“korkutmak, tedhiş etmek”), bu yazıtın ŞU ile aynı dönemin belgesi olduğunu kabul etmek gerekir. Kamer ayının ilk on günü içinde yer alan bir tarihi belirtmek için kullanılan bu yöntem, 13. yüzyıldan itibaren Moğollara da öğretilmiştir (Moğ. *şine* = Tü. *yayı*) (Bazin, 2011, s. 225).

ŞU öncesi yazıtlarda sadece ölüm, yoğ ve yazıt dikilişiyle sınırlı olan kesin tarihlendirme, ŞU ve sonrasında başka olaylara da (savaş zamanları, yaylag ve kışlaglara yerleşme zamanları vd.) teşmil edilmiştir. Bundan sonra Uygurlar tarihlendirme konusunda öylesine uzmanlaşmışlardır ki Koço’da Alp Kutlug Ulug Bilge Kan (795-808) zamanında kursif Uygur alfabesiyle yazılmış Manici bir kitabın kolofonundaki tarih¹³ sayesinde Mani’nin kesin ölüm tarihi (274) saptanmıştır (Taquizadeh-Henning, 1957, s. 12-121; Bazin, 2011, s. 247; Clark, 1997, s. 105). Bir başka Mani alfabeli eski Uygurca bir el yazması parçasında geçen tarih kaydı¹⁴ (Bang vd. 1929, s. 425-26) ise, Chavannes ve Pelliot’tan bu yana 2. An Lushan ayaklanması yılları (762/763) olarak kabul edilen Uygurların Manihaizmi resmî kabul tarihinin daha erken gerçekleştiğini (761) tartışmaya açar (Clark, 2000, s. 90-99; Moriyasu, 2015, s. 319).

1. KARABALGASUN YAZITI, A-SHI-NA VE YAGLAKAR

Yukarıda (son paragraf) dikkat çekilen husus, Manihaizme ilişkili Türkçe metinlerinin tarihî önemlerini bir kez daha ortaya koymaktadır. Üç dilli (Türkçe, Sogdca, Çince) 1. Karabalgasun yazıtı da bu metinlerden en eskisidir. 8. Uygur kağanının (808-821) ve seleflerinin askerî başarılarını anmak ve Manihaizmin Uygur patronajına geçişini kutlamak için yazılmıştır. Başta Uygurların Manihaizmi kabulü olmak üzere, bazı tarihî olaylar sadece bu yazıt sayesinde öğrenildiği için

¹³ *yemā tāñri māñ burxan tāñri yeri-ñärü bardükänta kñ bēš yüz artuķi ekki otuzunč lağzın yıķa, ötükäntäķi nom uluğı tüikäl ärdämliğ yarlağkančüci bilğä bāğ tāñri mar niv-māñi maxistaka ayğın bu ekki ...* (U 168/ T.II.D 173 a2V^o) ‘In the 522nd year -that was the year of Pig- after the departure of the exalted prophet Mani to the Realm of the Gods, on the order of the Superior of the Doctrine residing in (the region of) Ötükän, the preacher endowed with all virtues, the wise lord and the divine master Nēw-Māñi mahistag, these two ...’ (von le Coq, 1911, s. 12; Taquizadeh-Henning, 1957).

¹⁴ *uluğ başlağ atlığ yılning ekinti yılnta nomu dini yadılmuşta* (Bang-Gabain, 1929, s. 425-26).

Bozkır Uygur Kağanlığı'nın, Çin ve Orta Asya Manicilik çalışmalarının en önemli tarihi kaynaklarından kabul edilir (Yoshida, 2010, s. 530).

Türk dili ve tarihi açısından 1. KB yazıtını önemli kılan birçok özelliği bulunur. Bunlardan ilki Geç Orta Çince kroniklerde *A-shi-na*, 9. yy. Arap tarihlerinde (Ṭabarī) *Aşnās*, *Aşinās* olarak kayıtlı sözcüğün Bugut (ykl. 584-587) ve Karabalgasun (ykl. 821) yazıtlarının Soğdça metinlerinde tespit edilmesidir (Yoshida, 2011, s. 81; Yoshida, 2019, s. 99; Yoshida, 2020, s. 38). *Aşina* soy adına müracaat, bu iki yazıtta sosyopolitik açıdan çok farklıdır. Bugut'ta meşruiyet sahibi bir *A-shi-na*'dan söz edilirken (*The kings of the Turkish Ashinas tribe have established this stone of law.* = Yoshida, 2019, s. 105); 1. KB yazıtında çökmüş ve meşruiyetini kaybetmiş bir *A-shi-na* (... *they i.e. Uighurs, Basmils, and qarluqs, arrested the Tujue ruler of the Turks of Ashinas tribe (and) they themselves became rulers....* = Yoshida, 2010, s. 32; Yoshida, 2020, s. 38) dile getirilir. *A-shi-na* adı, son zamanlarda Altun Tamgan Tarkan yazıtı olarak da bilinen Höl-Asgat (İhe Asgat) yazıtında T. Ōsawa tarafından tespit edilmiştir. Ōsawa, bu büyük keşfinde, o zamana kadar Radloff transliterasyonu esas alınarak Tekeş Kül/Köl Tudun olarak okunagelen unvan öbeğinin ilk kelimesini *šNs* (*Aşinas*) okur; *Aşina*'nın değil, *Aşinas*'ın özgün biçim olduğu, kroniklerde Çinli katiplerin dört Çin karakteri kullanmamak için sondaki sesi yazmamış olabileceklarini ileri sürer (Ōsawa, 2010, s. 23, 24, 26, 28)¹⁵.

1. KB yazıtında *Yağlakar* soy adı da geçer. Bu sözcüğün tartışmasız olarak geçtiği iki Türkçe yazıt vardır. Biri Taryat'tır. Burada (B 7) 5000 kişilik bir askerî kuvvetin kumandanı olan *ışbaras seşün yağlakar* unvanında son ögedir (Tekin, 1983, s. 820; Mert, 2009, s. 181; Berta, 2010, s. 247; Aydın, 2011, s. 53). Diğeri ise G. J. Ramstedt'in 1900'de bulduğu, 1909'da S. Palsi ile yeniden ziyaret ettiği Moğolistan'da kopyalarını çıkardığı, günümüzde kayıp olan

¹⁵ Ōsawa, Eski Türk Kağanlığı'nda *A-shi-na*'nın, Çin kroniklerinde kayıtlı Hiung-nu liderinin eşine verilmiş bir soy adıyla bağlantılı olduğunu ileri sürer. Son tahlilde *A-ši-na*'nın, Tung. *aši* ve Türk.-Moğ. *acı*'den türemiş olabileceğini, son ögenin boy adı *keşeres* ve unvan *ışbaras*'ta görülen çoğul eki olduğunu düşünür (2011, s. 152-153) ancak bu etimolojinin bu makalenin sınırlarını aşan çok zayıf yönleri (fonetik, morfolojik, semantik ve metodik) bulunmaktadır. *Aşina(s)* soy adıyla ilgili güncel ve detaylı etimolojik değerlendirmeler ve Ōsawa'nın iddialarına ciddi argümanlarla yapılan eleştirisi için bk. Aydemir, 2021, s. 24-51.

Suci'dedir (*uygur yerinte yağlakar kanta / kan ata keltim*)¹⁶. Bunlar dışında *Yağlakar* soy adı, -Kljaštorny-Livšic (1971) neşrinde bulunmamakla beraber-, Sevrey yazıtı¹⁷ Sogdca metninde yy[- ile başlayan sözcüğün Yoshida 2018 neşrindeki rekonstrüksiyonda karşımıza çıkar: yy(1)[*]x[r?] (2018, s. 141).

1. KARABALĞASUN YAZITINDA UYGUR KAĞANLARININ UNVANLARI

1. KB yazıtının Sogdca ve Çince metinlerinde ilk sekiz Uygur hükümdarının elkâpları neredeyse eksiksiz olarak kayıtlıdır. Bu isimlerin tam listesi Çinceleriyle beraber Kasai (2020, s. 64) ve Yoshida'da (2020, s. 91) bulunur. Bozkır Uygur imparator unvanlarının tek ortak paydası *Bilge Kağan*'dır¹⁸. Uygur kağanlarının tamamı bilaistisna bu unvanı alarak, bozkır Türk devletlerinde hanedan ve inanç sistemi değişse bile devletteki kurumsal sürekliliğe vurgu yaparlar. Ancak unvanlarda belirgin farklılıklar da vardır. Yağlakar hanedanından olan kağanlar *teñride bolmuş* unvan niteleyicisini (intitulation) alırken, Ediz hanedanlığı mensupları bu öğeleri kullanmazlar. Onlar *teñride kut / üllüg bulmuş* unvan niteleyicilerini tercih etmiştir (Rybatzki, 2000, s. 144-245). Ayrıca, Bügü Kağan'dan itibaren hükümdarların unvanlarına Manihaizmin iki kurtarıcı ilahının ikametgâhı kabul edilen *ay* ve *kün* "güneş" de eklenir. Türkçe yazıtlarda adından doğrudan bahsedilmeyen, Çin kaynaklarında *I-ti-chien*¹⁹ ve *Mou-yü Xagan*, Orta Farsça Manihaist bir metnin kolofonunda *ulug êlig, teñride kut bulmuş erdemin êl tutmuş alp kutlug küllüg bilge uygur xagan, zahağ i maği* olarak geçen 3. Uygur kağanının (Bügü) unvanı, 1. KB yazıtının Çince metninde *jun dengliuo gu momishi* 君登里囉汨沒蜜施 (*kün teñride kut bulmuş [èl*

¹⁶ Uzun zaman Kırgız Kağanlığı yazıtı olduğu düşünülen, sonradan Uygur kağanlığına ait olduğu kabul edilen bu yazıt son yıllarda yeniden Kırgız yazıtı olarak değerlendirilmekte (Berta, 2010, s. 307; Rybatzki, 2011, s. 64) ve Taryat'ta adı geçen *ışbaras señün yağlakar* adına dikilmiş olabileceği düşünülmektedir (Berta, 2010, s. 257, 228.n.).

¹⁷ Yoshida, 1. KB ile mukayese ettiği Sevrey yazıtının da üç dilli (Uygurca, Sogdca ve Çince) olabileceğini, en az 1. KB kadar büyük olduğunu, ama günümüze çok küçük bir fragmanın kaldığını düşünmektedir. Ona göre Sevrey yazıtı Bügü Kağan (759-779) tarafından, An Lushan ayaklanmasının bastırılmasında Tang hanedanlığına yapılan büyük desteği, Sevrey rotasından kağanlık merkezi Karabalğasun'a giden Çinli elçilere sergilemek için diktirilmiştir (2018, s. 144-145).

¹⁸ Hamilton, Bügü'nün 1. KB'un Çince metnindeki unvanını *Bilge Kağan* yerine Baga Xagan "Divine Khagan" olarak okur (Hamilton, 1990, s. 25-6).

¹⁹ Bunun, Bügü'nün çocukluk adı olabileceği düşünülür (Clark, 2000, s. 84, 2.n)

tutmuş alp küllüg Bilge kagan]'dır (Müller, 1912, s. 208-209; Clark, 2000, s. 84, dn. 2; Moriyasu, 2015, s. 328; Yoshida, 2020, s. 91). *Kün* sözcüğünün²⁰ unvana eklenmesi, Moriyasu'ya göre *Bügü*'nün ölümünden sonradır ve *Bügü*'nün mitleştirilmesinin Ediz hanedanlığının erken evrelerinde başlamış olduğunu gösterir (2015, s. 328).

Bügü'den sonra gelen 4. kağanın (Tun Baga / Tun Bilga Tarkan / Alp Kutlug Bilge Kağan, 779/780-789) unvanında *ay* ve *kün* öğelerinin bulunmaması, onun anti-Manihaist ve anti-Sogd bir hizibin lideri olarak gerçekleştirdiği bir darbeyle tahta geçmesine ve Maniciliğe olan derin husumetine bağlanır (Mackerras, 1972, s. 152, d.n. 146; Clark, 2000, s. 85). Uygur Kağanlığı'nda artık dikey hâle gelen veraset²¹ kaidesinin bozulduğu bu vakada Tun Baga, göçebe bozkır geleneklerinin, *törün*'ün ve *teyrici* inanışın inatçı ve coşkulu bir mensubu olarak, Manihaist propagandası yapan kağanı (*Bügü*) katledip (779) tahta çıkmış, ancak yapılan bu darbe başarısına rağmen kalıcı olmamıştı. Tun Baga'nın ölümünden (789) sonra Manicilik yeniden canlarak kuvvetlenmeye başladığı için hükümdar elkaplarına *ay* ve *kün* tekrar eklenmiştir. Bu gelenek Koço Uygur devletinin (ykl. 850-1250) Manihaist hükümdarları tarafından 11. yüzyıl başlarına kadar sürdürülmüştür. KB yazıtını diktiren 8. kağandan itibaren unvanların ilk ögesinde artık *kün* ve *ay* vardır (Klimkeit, 1983, s. 11; Zieme, 1992, s. 325; Klimkeit, 1998, s. 235).

1. KARABALGASUN YAZITINDA KÜLTÜREL KODLAR VE SOGD-UYGUR DİL TEMASI

1. KB yazıtında kayıtlı unvanlardaki Manihaist vurgular, bozkır kağanlığındaki kültürel kodların da farklılaşmaya başladığını gösterir. 2. Türk Devleti kağanlarının ve *Bügü*'den önceki Uygur kağanlarının *teyri* menşeli salâhiyet ve kabiliyetleri, artık yeni kabul edilen dinin kurucuları ve büyükleriyle ilişkilendirilir. 7. Uygur kağanının (*teyride üllüg bulmuş alp kutlug ulug bilge kagan*) yiğitlikleri Melek Yakup ile mukayese edilir. Bu meleğin adı 1. KB'un Sogdca metninde iki kez geçer (Yoshida, 2020, s. 17). Askerî başarılarıyla anılan Yakup adı,

²⁰ 君 = *kün* sözcüğünün yazıtın 6. satırındaki unvanın başında olması gerektiği, Bouillane de Lacoste'nin kopyalarını yeniden inceleyen Hamilton tarafından ortaya atılır (Hamilton, 1990, s. 130). Bu görüş Moriyasu, Yoshida ve Clark tarafından da benimsenir.

²¹ Kadim Türk kağanlıklarındaki veraset sistemi için bk. Togan 2017b.

Çince Manihaist metinler ve 1. KB dışında Dunhuang'da²² bulunan Uygurca Mani belgelerinde de kayıtlıdır (Hamilton, 1986, s. 40; Zieme, 1975, s. 54). Bügü'nün, Turfan'da bulunan Orta Farsça Mani metinlerinin ketebe kayıtlarında *zahag i mani* "Mani'nin oğlu" unvanıyla anılması da bu bağlamdadır. Bu mitleştirmeyi, hiç kuşkusuz, mezkur iki kağanın Manihaizm'in en önemli hamileri olmaları, Çin'de Manihaist tapınaklar inşa ettirmeleri, 7. kağanın Manicilere zulmeden Abbasi halifesine bir tür diplomatik nota göndermesi²³ gibi birçok etmene bağlayabiliriz (Zieme, 1992, s. 326; Mackerras, 1972, s. 42; Yoshida, 2020, s. 18).

1. KB yazıtı Türkçenin Sogdca üzerindeki etkisi açısından da dikkate değer. Literatürde ağırlıklı olarak tersi (Sogdcadan Türkçeye) etkiden söz edilirken, 1. KB'un Sogdca versiyonundaki en önemli linguistik özelliğin, âşikâr bir Uygurca etki olduğu Hansen ve Yoshida tarafından dile getirilir. 9-10. yüzyıllarda Uygurca sözcükleri, Uygurca deyim ve sentaks özelliklerini kopyalayan Sogdca, Sims-Williams ve Hamilton tarafından artık bir melez dil sayılarak *Turco-Sogdian* olarak adlandırılır. (Hansen, 1930, s. 29; Yoshida, 2009, s. 572; Yoshida, 2020, s. 26; Sims-Williams 1990, s. 425-426). Krippes, "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians" (Sogdların Türkleşmesine dair sosyolinguistic notlar) adlı makalesinde bu sürecin 6. yüzyılda başlayıp Kaşgarlı Mahmud döneminde sonlandığını düşünür (Krippes, 1991, s. 76). DLT'deki "Sogdakların giyimleri ve davranışları Türklerinki gibidir. / Türkler gibi giyinip onların huylarını almışlardır." (Dankoff vd. 1982, s. 352; Ercilasun vd. 2014, 206) cümlesi bunun somut delilidir.

Toparlayacak olursak 1. KB yazıtı Türklerde historiografinin zirveye ulaştığı bir dönemeçtir. Yazıtın Uygurca ve Sogdca

²² *tört yarak ellig... teñrilerde tükel kut bulmuş burhanlarda a ülüg bulmuş nomku nom kutı teñride bilge bilig bulmuş kün... teñriteg körtle ay teñriteg yarak yakow frışti teğ alp erdemlig eki külüg çoğluğ tört şınar küsi atı yadılmış eki türlüğe tükellig eki dıdımka tegimlig ...* (Hamilton, 1986, s. 40-41).

²³ 1. KB. yazıtının Moriyasu ve Yoshida tarafından yeni düzenlenen, okunan ve yorumlanan Çince versiyonunda Taciklerden (t'zyk'n'y) ve Arapça 'amir' *al-mu'min'in* in Sogdca adaptasyonu olduğu düşünülen *mwmyn xm'yr*'dan; Manihaistlere zulmü, buna son vermesi için kağanın buyruğu, halifenin ona olan saygısı ve korkusu sebebiyle Uygur kağanlığına bir delegasyon göndermesi ve bu zulümleri durdurması vesilesiyle söz edilir (Moriyasu-Yoshida 1999; Yoshida 2020, s. 20-21, 70). 1. KB yazıtında ayrıca, Semerkant'ta 190-4/806-10 yıllarında Râfi' b. Leys riyâsetinde Abbasi halifeliğine karşı başlatılan isyan hareketine göndermeler olduğu da kabul edilir (Sims-Williams, 2004, s. 426).

metinlerinden sorumlu Alp Inanç Baga Tarkan ve Çince metninden sorumlu İl Ögesi Yağlakar'dır. Uygurca ve Sogdca metinlerin bilingual bir Sogd tarafından yazıldığı düşünülür (Yoshida, 2020, s. 31) ancak Bugut yazıtı bitigcisine dair ileri sürülen teori (Kljashstornij vd. 1972, s. 76), 1. KB yazıtına da uygulanabilir. Yani bitigci Sogdcayı iyi bilen bir Uygur da olabilir. Her halükârda yazıcıların kimliği belirsizdir. Üç dilli olması ayrı bir etütü gerektirir. Dinleyici kitlesi sadece Türkler değildir. Stratejik ve ideolojik bir karakteri bulunur ve manifestosunu sınırlar ötesine yayma amaçlıdır. Bozkır kağanlığının yeni bir inanışla çerçeveslendirilmiş ideolojisinin sistematik olarak düzenlenmiş bir tezahürüdür; ölümlü kağanların ölümsüz imparatorluklarına vurgudur. Bu ve başka özellikleriyle I. Darius tarafından Eski Farsça, Elamca Akatça olarak yazdırılan trilingual Bisütun (Eski Far. *Bagastan* "Tanrıların mevkisi") yazıtıyla (MÖ. 6. yy) karşılaştırılabilir²⁴. Bütün bu özellikleriyle, bu yazıt Türklerin tek tip bir toplum yapısından oluşmadığını göstermektedir. Eğer yapı tek tip olsaydı, Türkler kültürel değişikliklere açık olmazdı.

SONUÇ

Sonuç olarak; biz bu yazıtlar sayesinde (A) Uygur kağanlarının kariyerlerini, imparatorluğu örgütleme biçimlerini, Basım ve Karluklara boyun eğdirme sürecini nasıl tamamladıklarını ve tarih belirleme konusundaki yeni metotlarını öğrendiğimiz gibi, (B) büyük ve güçlü Uygur Kağanlığı topraklarında, başta Sogd ve Çinli²⁵ olmak üzere önemli miktarda farklı din ve etnisite temsilcisinin yaşadığını haber alırız. (D) Çin kaynakları Uygurların Manihaizmi kabulü konusunda sessizken I. KB yazıtının Çince metninin ilk bölümü bu konudur. (E) Din değişikliği kağanların unvanlarına yansımıştır. KB yazıtını diktiren 8. kağandan itibaren unvanların ilk ögesi artık *Kün* ve *Ay* vardır. (F) Meşhur 4 Manihaist din adamının etraflıca tavsiflerini 1. KB yazıtının Çince yüzünde buluruz.

²⁴ Eker, Darius'un, Ahuramazda'nın lütfu ve inayetiyle kral olması dolayısıyla Bisütun yazıtını, Orhon Yazıtları'ndaki *kur* olgusuyla karşılaştırır (Eker, 2011, s. 326).

²⁵ Bunu onların Bay Balık şehrinin inşasını üstlenmelerinden ve I. KB'nin Çince ve Sogdca yüzlerinden anlıyoruz. Ayrıca 907-960 arasında (Beş Hanedanlık Dönemi) Çin'e giden 53 Uygur elçisinden 19'unun Çinli, 14'ünün Sogd, 16'sının Türk olması (de la Vaissière, 2005, s. 326) bu görüşü destekler. Daha geriye gidecek olursak, 1. Türk Kağanlığı döneminin diplomatik müzakerelerinin Sogdlardan seçildiği konusu literatürde iyi bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- Abduldayev, E. ve İsayev, D. (1969). *Kırgız tilinin tüşündürmö sözdüğü*. Frunze: Mektep Basması.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça - Türkçe sözlük*. Ankara: Akçağ.
- Aydemir, H. (2021). *Türk tarihinin kaynakları olarak eski Türk boy adları. Kökenbilgisel Bir İnceleme*, 1. Cilt, Paradigma Yayınları.
- Aydın, E. (2011). *Uygur kağanlığı yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2016). *Eski Türk yer adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Bang, W. and Gabain, A. von (1929). Türkische Turfan-Texte II. Manichaica. *SPAW* 1929, 411-430.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk dünyasında kronoloji yöntemleri* (Köken, V., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını* (Yılmaz, E., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Blockley, R. C. (1985). *The history of menander the guardsman*. Francis Cairns Publications Ltd.
- Clark, L. (1997). The Turkic Manichaean literature: *emerging from darkness: studies in the recovery of Manichaean sources*. Brill, 89-142.
- Clark, L. (2000). The conversion of Bügü Khan to Manichaeism. *studia Manichaica. IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus*, Berlin, 14.-18. Juli 1997, 83-123.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dankoff, R. and Kelly, J. (1982). *Mahmūd al-Kāşgarī compendium of The Turkic dialects (Dīvānu Luğāt at-Turk)* Part I. Harvard University.
- de La Vaissière, É. (2005). *Sogdian traders: a history* (Translated by J. Ward). Leiden- Boston: Brill.
- Dobrovits, M. (2011). The Altaic world through Byzantine eyes: some remarks on the historical circumstances of Zemarchus' journey to the Turks (AD 569–570). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64(4), 373-409.

- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische elemente in Neupersischen Band IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doğan, Ş. (2021). Batı Moğolistan'daki Ulaan Tsokhiotyn Övöljöö yazıtı ile Uvs ve Khovd illeri sınırlarındaki bazı kaya resimleri ve tangalar üzerine. *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*. Harvard University, 97-112.
- Drompp, M. R. (2005). *Tang China and the collapse of the Uighur empire: a documentary history*. Brill.
- Ebilkasimov, B. vd. (2011). *Kazak edebi tiliniñ sözdigi Tom V*. Almatı 2011.
- Eker, S. (2011). Orhon yazıtları: İran dilleri ile ilk temaslar ve benzer birkaç öge üzerine. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 2010, Bildiriler Kitabı*, 321-332.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Luğâti't-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M (1998). Old Turkic. *The Turkic Languages* (Johanson, L. and Csató, É. Á., Ed.). Routledge, 138-157.
- Golden, P. (2011). *Central Asia in world history*. Oxford.
- Gürgün, H. (2021). *Göktürk yazisiyle oluşturulmuş Uygur kağanlığı yazıtlarının metin dil bilimsel incelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang*. Paris: Peeters.
- Hamilton, J. (1990). L'inscription trilingue de Qara Balgasun d'après les estampages de Bouillane de Lacoste. *Documents et archives provenant de l'Asie Centrale* (Haneda, A., Ed.). Kyoto, 125-133.
- Hansen, O. (1930). Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 44(3), 1-39.
- Honeychurch, W. and Amartuvshin, C. (2007). Hinterlands, urban centers and mobile settings: the "new" old world archaeology from the Eurasian steppe. *Asian Perspectives*. 46(1), 36-64.

- Kasai, Y. (2020). Uyghur legitimation and the role of Buddhism. *Buddhism in Central Asia I: Patronage, Legitimation, Sacred Space, and Pilgrimage* (Meinert C. and Sørensen, H., Ed.). Brill, 61-90.
- Klimkeit, H. J. (1983). The sun and moon as gods in central Asia. *South Asian Religious Art Studies Bulletin*, 2, 11-13.
- Klimkeit, H. J. (1998). Temporal and spiritual power in central Asian Manichaeism. *Studies in Manichaean Literature and Art* (Heuser, M. and Klimkeit, H. J., Ed.). Brill, 229-236.
- Kljaštorny, S. G. and Livšic, V. A. (1971). Une inscription inédite turque et sogdienne: la stèle de Sevrey (Gobi méridional). *Journal Asiatique*, 259, 11-20.
- Kljaštornij, S. G. and Livshits, V. A. (1972). The Sogdian inscription of Bugut revised. *AOH*, 26(1), 69-102.
- Krippes, K. (1991). Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians. *Central Asiatic Journal*, 35, 1/2, 67-80.
- Mackerras, C. (1972). The Uighur empire according to the T'ang dynastic histories. *A Study in Sino-Uighur Relations, 744-840*, Canberra.
- Mackerras, C. (2000). Uygurlar (Tekin, Ş., Çev.). *Erken İç Asya Tarihi* (Sinor, D., Ed.) (pp. 425-458). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen.
- Minorsky, V. (1948). Tamīm ibn Baħr's journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12(2), 275-305.
- Moriyasu, T., Yoshida, Y. and Katayama, A. (1999). Kara-Barugasun hibun (Qara Balğasun Inscription) (Moriyasu, T., and Ochir, A., Eds.), 209-227.
- Moriyasu, T. (2015). New developments in the history of east Uighur Manichaeism. *Open Theology*, 1, 316-333.
- Moriyasu, T. and Yoshida, Y. (2019). Karabarugasun hibun kanbunban no shinkōtei tu yakuchū (new edition of the Chinese version of the Karabalğasun inscription). *SIAL*, 1-59.
- Moriyasu, T., Suzuki, K., Saito, S., Tamura, T. and Bai, Y. (2009). Şine-Ussu inscription from the Uighur period in Mongolia: revised

- text, translation and commentaries. *Studies on the Inner Asian Languages*, 24, Kobe, 1-92.
- Müller, F. W. K. (1912). Der hofstaat eines Uiguren-Königs. *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912*, Leipzig, 207- 213.
- Ocock, J., Baasanjav, G., Baillie, J. E. M., Erdenebat, M., Kottelat, M., Mendsaikhan, B. and Smith, K. (Eds.) (2006). *Mongolian red list of fishes*. Zoological Society of London, Regent's Park, London.
- Ōsawa, T. (1999). Qara-Balgasun inscription II. *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, (Moriyasu, T. and Ochir, A., Eds.) (pp. 143-145). Tokyo.
- Ōsawa, T. (2010). Revisiting Khöl-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate. *Studies on the Inner Asian Languages*, 25, 1-73.
- Ōsawa, T. (2011). A hypothesis on the etymology of the old Turkic royal clan name Aşina/Aşinas and the transformation process in the early Abbasid period. *Chronica* 11, Szeged, 145-53.
- Ramstedt, G. J. (1913). Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30(3), 1-63.
- Rybatzki, V. (2000). Titles of Türk and Uigur rulers in the old Turkic inscriptions. *Central Asiatic Journal*, 44, 205-292.
- Rybatzki, V. (2011). Taryat, Tes ve Şine Usu yazıtları arasındaki dil bilimsel ve tarihî bağlar üzerine bazı notlar. *TDAY-Belleten* 2011(1), 61-79.
- Schwarz, H. G. (1992). *An Uyghur-English dictionary*. Western Washington University.
- Sertkaya, O. F. and Harcavbay, S. (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (ön neşir). *TDAY-Belleten*, 2000, 313-346.
- Sims-Williams, N. (2004). Sogdian and Bactrian in the early Islamic period. *EI*, 12, 425-426.
- Sims-Williams, N. and Hamilton, J. (1990). *Documents Turco-Sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang* (corpus inscriptionum iranicarum, II/III). London: SOAS (=Sims-

- Williams, N.- Hamilton, J. (2015). *Turco-Sogdian Documents from 9th–10th Century Dunhuang*, Translated by N. Sims-Williams, London: SOAS).
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin, H. (2019). Tabletten bilgisayara: eski Türk yazıtlarının dijitalleştirilmesi. *Türkiye ile Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan* (Doğan, Ş. Ed.). Kesit, Yayınları.
- Taqizadeh, S. H. and Henning, W. B. (1957). The dates of Mani's life. *Asia Major VI*, 106-121.
- Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: taryat (Terhin) kitabesi. *Belleten, LXXIX*(184), 795-838.
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Çin kaynaklarında Türkler eski Tang tarihi (Chiu Tang-Shu)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, İ. (2017a). Uygurlar, kadim Türklere karşı. *#Tarih*, Mayıs 2017, 114.
- Togan, İ. (2017b). Kül Tegin yazıtı doğu yüzüne tarihsel bağlam içerisinde bakış. *Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı* (ss. 115-1132). İstanbul: Çantay.
- Togan, İ. (2020). Yeraltı depoları, yollar ve mola. *#Tarih*, Nisan 2020, 98.
- Togan, İ. (2022). 13. yüzyıl öncesinde Türklerde toplum ve devlet. *Kemalist Kıbrıs ODTÜ KKK Atatürkçü Düşünce Topluluğu*, 2, Bahar 2022, 35-38.
- von Le Coq, A. v. (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl., Berlin*.
- Wilkens, J. (2015). Buddhism in the West Uyghur kindgom and beyond. *Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)* (pp. 191-249) (Meinert, C., Ed.). Brill.
- Yoshida, Y. (2009). Turco-Sogdian exegisti monumenta. *Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams* (Sundermann, W. and Hintze, A. and Blois, F. de, Eds.). Wiesbaden.

- Yoshida, Y. (2010). Karabalgasun ii. *The Encyclopædia Iranica* (Vol. XV, p. 530-533) Fasc. 5, (=https://www.iranicaonline.org/articles/karabalgasun-the-inscription).
- Yoshida, Y. (2011). Some new readings in the Sogdian version of Karabalgasun inscription. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu* (Ölmez, M., Aydın, E., Zieme, P. ve Kaçalın, M. S., Eds.) (ss. 77-86). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Yoshida, Y. (2019). Sogdian version of the Bugut inscription revisited. *Journal Asiatique* 307(1), 97-108.
- Yoshida, Y. (2018). Historical background of the Sevrey inscription in Mongolia. *Great Journeys across the Pamir Mountains, A Festschrift in Honor of Zhang Guangda on his Eighty-fifth Birthday* (Chen, H. and Rong, X., Eds.) (pp. 140-145), Brill.
- Yoshida, Y. (2020). Studies of the Karabalgasun inscription. Edition of the Sogdian Version. *Modern Asian Studies Review*, 11, 1-139.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-Türkische texte. texte, übersetzung, anmerkungen* (BTT 5). Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (1992). Manichäische Könige und Kolophone. *Studia Manichaica II. Internationaler Kongreß zum Manichäismus 6.- 10. August 1989 St. Augustin / Bonn* (Wießner, G. and Klimkeit, H. J., Eds.), Wiesbaden.